

זיכרון מלחמת ששת הימים במרחב בצפון ירושלים ובדרומה – בין חטיבת הראל לחטיבה הירושלמית¹

יוסי שפנייר

חגיגת 50 השנה לאיחוד העיר, שצוינה בשנת תשע"ז (2017), סיפקה במה רחבה של עיסוקים שמרכזם ירושלים והשינויים שחלו בה מאז ועד היום במגוון היבטים: דמוגרפיים, כלכליים, היסטוריים, תרבותיים ועוד.

במאמר זה נבקש להציג כמה דוגמאות הנצחה שעולה מהם זיכרון מלחמת ששת הימים במרחב שכונותיה הצפונית והדרומית של ירושלים, ונשווה ביניהן. כמובן, לא נוכל במסגרת מצומצמת זו להידרש לכל ההיבטים, אבל נבקש לתת דוגמאות מספר, ומהן תעלה תמונה מייצגת לנושא. המבט המרחבי יוכל לספק נקודות הסתכלות מעניינת על המלחמה ועל מה שעברה ירושלים מאז, ומה הן דרכי ההנצחה והזיכרון למלחמה ולכוחות שפעלו באזור. ננסה להציג את השוני במרחב בעניין ההנצחה ולהציע הסבר לשוני זה. סקירת הדברים תיעשה בשכונת פסגת זאב, בגבעת המבותר וברמות אשכול בצפון, ובאזור תלפיות מזרח וקיבוץ רמת רחל בדרום. המיקוד יהיה ברכיבי הנצחת המלחמה המצויים במרחב, בשכונות אלו ובסביבתן.

קיצור קורות מלחמת ששת הימים באזור ירושלים

קורות מלחמת ששת הימים נחקרו באופנים שונים ובבמות מגוונות. בסקירה שלנו נדגיש את הגזרה הצפונית ואת הגזרה הדרומית של העיר, הקשורות להיבט הרחב של המלחמה גם בגזרות אחרות.

כשמונה שנים לאחר סיום הקרבות, עוזי נרקיס, שהיה אלוף פיקוד המרכז בתקופת מלחמת ששת הימים, פרסם את ספרו 'אחת ירושלים'. עניינו של הספר הוא הפיקוד

---

1. במאמר זה נידרש למהלכי המלחמה בירושלים במלחמת ששת הימים בדגש על הגזרה הצפונית (חטיבת הראל) והדרומית (החטיבה הירושלמית), ולא נעסוק כלל בלחימה בגזרה המרכזית, שבה לחמה חטיבה 55 של הצנחנים, ולמורשת הזיכרון שלה בעיר. כל התמונות המובאות במאמר צולמו על ידי המחבר.

על ירושלים וסביבותיה בימי המלחמה.² בספרו הוא מציג את מהלכי הקרב ואת לבטוי כמפקד תוך כדי הדגשת החזיתות, היחידות, הלוחמים והמפקדים שלחמו בעיר וסביבותיה, ובהם כמובן את המהלכים בצפונה ובדרומה של העיר.³

בגזרה הצפונית לחמה חטיבת הראל בפיקודו של אורי בן ארי ביומיים הראשונים של המלחמה (5-6 ביוני 1967) עם כמה כוחות נספחים. את קורות מלחמת החטיבה תיעד וחקר נחום ברוכי, שהיה מפקד פלוגה בחטיבה,⁴ וכן מפקדים אחרים שהוציאו ספרי זיכרון והנצחה.⁵ רק 50 שנה לאחר המלחמה ושחרור העיר ראה אור, כמתבקש, ספר מחקרי שמסכם את הקרבות בירושלים במלחמת ששת הימים סיכום מפורט ביותר ונותן את תמונת הקרב בפרספקטיבה של זמן ובתוספת תחקירי עומק של לוחמים ומפקדים, מסמכים מארכיונים, מפות ואזורי הקרבות.⁶

כאמור, את צפון ירושלים שחררה חטיבת הראל (10), שנכנסה לגזרה יום לפני פרוץ המלחמה. כשבוע לפני המלחמה מינה אלוף פיקוד המרכז את בן ארי למפקד החטיבה, ומשימתו הראשונית הייתה לשחרר שטחים בסביבת לטרון. ביום שני, 5 ביוני 1967 בצהריים, הוא קיבל שינוי משימה והתבקש לרכז את החטיבה בגזרה הצפונית של ירושלים.⁷ בלי להיכנס לפרטי הפרטים של הקרב נציין שההשתלטות על צפון העיר נעשתה בארבעה צירים מרכזיים שכיוונם מדרום מערב לצפון מזרח. כוחות השריון וסיירת דוכיפת יצאו מסביבות מעלה החמישה דרך מבשרת ציון ושכונת רמות של היום, ומטרתם הייתה להשתלט על הרכס שמצפון לכביש ירושלים-שער הגיא. מהלכים אלה נערכו במשך יומיים ב-5-6 ביוני.

לעוזי נרקיס ואורי בן ארי היו בגזרה זו משקעים של זיכרונות מקרבות שהיו מעורבים בהם 19 שנה קודם. שניהם היו מפקדים בפלמ"ח בקרבות על ירושלים בתש"ח, ולא הצליחו אז לשחרר את צפונה של ירושלים.⁸ כאן ניתנה להם במידה מסוימת עוד הזדמנות

2. הוצאת הספר על המלחמה התעכבה שנים, משום שהרמטכ"ל שלאחר המלחמה, חיים בר-לב, אסר על נרקיס לפרסמו בגלל בעיות של מידע ביטחוני שעלול להיחשף בסקירתו. ראו: נרקיס, תשס"א, עמ' 209. לאחר תום כהונת בר-לב, הרמטכ"ל דוד אלעזר אישר את הפרסום והספר ראה אור בסופו של דבר בשנת 1975.

3. נרקיס, 1975, עמ' 108-112, 138-149, 151-152, 204-210.

4. ברוכי, 2010. ברוכי עמד במשך שנים בראש עמותת הראל, שהנציחה ותייעדה את קורות החטיבה במהלך מלחמת ששת הימים.

5. מורג, תשס"ו, עמ' 20-42. ספר זה עוסק בתיאור גדוד 95 במלחמת ששת הימים ובמלחמות אחרות.

6. אביטל-אפשטיין, תשע"ח. בחלק הרביעי, עמ' 311-346, שכותרתו "מן הרדאר עד המבתר", הוא עוסק במלחמה על צפון ירושלים מאזור גבעת הרדאר, היום היישוב הר אדר, ועד לשכונת גבעת המבתר, בליווי מפות, תחקירים ותמונות. אשר למערכה בדרום העיר ראו להלן.

7. שם, עמ' 316-318.

8. בן ארי, תשנ"ד.

לעשות זאת, והפעם מילאו את משימתם בהצלחה.⁹ אין ספק שלזיכרונותיהם היו השלכות על מגמת הנצחה.

בסיום יומיים של קרבות שוחרר האזור, והחטיבה המשיכה במשימות בגזרות אחרות. בסך הכול נפלו על שחרור צפון העיר 32 חללים מחטיבת הראל.¹⁰ על פי דוח של צה"ל, בגזרת פרוזדור ירושלים נפלו 25 חללים.¹¹

הנצחת מלחמת ששת הימים במרחב ירושלים

בדיון על אופי הנצחה והזיכרון למלחמת ששת הימים בסביבה המסוימת שבה אנחנו עוסקים ראוי לציין שדיון זה שייך להנצחת המלחמות למיניהן בארץ, ויש על כך ספרות מחקרית רבה. שמיר, שעסקה בנושא הנצחה במלחמת העצמאות וששת הימים,¹² ציינה שההנצחה במרחב של מלחמת ששת הימים לא דמתה בעוצמתה להנצחה בספרות, בשירה ובסרטים, שהייתה רחבה ביותר.¹³ הייתה ציפיה שבעקבות גודל הניצחון ותחושת חוממות הרוח תהיה גם תנופה של הנצחה של המלחמה במרחב בארץ ובירושלים, אך בפועל הדבר לא בא לידי ביטוי כמצופה מבחינה ממלכתית מייד לאחר המלחמה.¹⁴ פרק זמן קצר לאחר שוך הקרבות כבר החלו דיונים באשר להנצחה בירושלים, והמגמה הייתה לרכז את ההנצחה באתר מרכזי כדי למנוע מיחידות ומבני משפחה להנציח הנצחות לא אחידות. בראשית שנת 1968 קידמו כמה הורים של חללי הצנחנים בשיתוף עיריית ירושלים, שנרתמה לעניין, את מיסוד גבעת התחמושת כאתר מנציה, והתהליך נמשך כמה שנים. בסופו של דבר נחנך האתר במהלך שנת 1976, והוא מנציח את 183 הנופלים במלחמת ששת הימים בקרבות בעיר.¹⁵

9. בן ארי מודיע לעוזי נרקיס שהצליח להשתלט על מוצב הרדאר, ועוזי נרקיס מתקשה להאמין: "הרדאר ממש בידך? שאלתי נפעם. זכרתי את הקרבות המרים שניטשו עליו במלחמת השחרור וידעתי מה עזים היו ביצוריו [...] חזרתי על השאלה: 'הרדאר ממשך בידך?' והוא בקול צרוד שבמהרה יעלם כליל: 'בידי' (נרקיס, 1975, עמ' 152).

10. על פי ברוכי, 2010, עמ' 175-177.

11. גולן, תשע"ז, עמ' 21. ההבדל בין מספרי החללים הוא בהבדלים בחלוקת האזורים הגאוגרפיים שבהם נפלו הלוחמים.

12. שמיר, 1996. על אופי הנצחה במלחמת ששת הימים ראו בעיקר עמ' 89-95. דיון ופרטים על תולדות ההנצחה בגבעת התחמושת ראו אצל שמיר, תשס"ד, עמ' 130.

13. שמיר, 1996, עמ' 89-90.

14. שמיר, תשס"ו, עמ' 138.

15. שם, עמ' 91.

עזריהו מציין את התפתחות דרכי ההנצחה בירושלים במהלך מלחמת העצמאות ולאחריה במלחמת ששת הימים אגב ציון האנדרטאות שהוצבו בעיר בתקופות שלאחר המלחמה, ובראשן האתר בגבעת התחמושת, והמהלכים שנעשו להתבססותן בעיר.¹⁶ ברבות הימים, אתר ההנצחה בגבעת התחמושת היה לאתר המרכזי שבו נערך טקס הנצחה מרכזי ביום ירושלים.¹⁷

עוד דוגמה להנצחת המלחמה במרחב אפשר לראות באופן ההנצחה של חטיבת הראל. את ההנצחה הזו הובילו היחידה, לוחמיה ומפקדיה בסביבות ירושלים,¹⁸ והדבר בולט בייחוד באנדרטה שהוקמה בהר אדר ומשמשת אתר זיכרון, שיוזמתה לא הייתה ממלכתית אלא של לוחמי החטיבה, שבראשם עמד מפקדה אורי בן ארי.¹⁹

הנצחת מלחמת ששת הימים על גזרותיה על ידי היחידות למיניהן הייתה לא אחידה, וגם היוזמות של ההנצחה היו מגוונות, ועיקרן היה יוזמות של היחידות הלוחמות. במהלך השנה שלאחר המלחמה החלו דיונים במיסוד האנדרטאות על ידי העירייה,²⁰ והיה מי שהציע לשלב את הממוסד עם הספונטני.²¹ במהלך השנה שלאחר המלחמה החלו במיסוד המצבות שהיו בלתי אחידות, ובערב יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל תשכ"ח (1968) הוסר הלוט מעל עשר אנדרטאות בעיר.²² לאחר יום העצמאות דווח שהטקסים נערכו במסגרת יום הזיכרון.²³

16. עזריהו, תשס"ו. עזריהו, תשע"ח, עמ' 206-209, מדגיש את ראשית ההנצחה באנדרטאות בירושלים ואת המחלוקות באשר להנצחת החללים הירדנים בעיר ומיסוד גבעת התחמושת כאתר מנציח וכמרכז לטקסי יום ירושלים.

17. תהליך שהחל בשנות השבעים, והיו משולבים בו גם נטיעת עצים לזכר הנופלים בקרבות בעיר. **דבר**, 4 ביוני 1970, עמ' 1-2.

18. רוזנסון ושפנייר, תשע"ג. במאמר זה הדיון מתמקד בהסתכלות המרחבית בדרך לירושלים ובדרכי ההנצחה.

19. רוזנסון ושפנייר, תשע"ה. היוזמה להקמת מקום הנצחה הייתה של שני חברי הקיבוצים השכנים, יצחק בן אברהם מקריית ענבים ושלמה בן חיים מקיבוץ מעלה החמישה, אך הם נשכחו, ומי שנזכרו כמובילי ההנצחה היו מפקדי הראל והלוחמים, שהפכו את המקום לאתר הנצחה מרשים.

20. הדבר עורר כעס בקרב חיילי היחידות שהציבו את האנדרטאות לזכר חבריהם. בעירייה הבהירו שאין הכוונה להרוס את גלי העד אלא לעשות משהו ממוסד בסמוך אליהם. "אין הכוונה להרוס גלי העד לחללי מלחמת ששת הימים", **דבר**, 12 במרץ 1968, עמ' 2.

21. מנהיים, "אנדרטה מרשימה עם הספונטני", **מעריב**, 2 באפריל 1968, עמ' 24.

22. "מחר, ביום הזיכרון לחללי צה"ל, יוסר הלוט מאנדרטאות לחללי שחרור ירושלים", **מעריב**, 30 באפריל 1968, עמ' 3. וכך דווח גם בעיתון **דבר**, 30 באפריל 1968, עמ' 4.

23. "הוסר הלוט מעשר אנדרטאות לזכר החיילים שנפלו על שחרור הבירה", **מעריב**, 3 במאי 1968, עמ' 5.

ההנצחה במרחב כוללת רכיבים מגוונים, שרידים המעידים על היות הגבול בסביבה (עמדות, שרידי מחסומים), אנדרטאות,²⁴ שמות שכונות ורחובות,²⁵ ונרחיב עליהם להלן.

שכונות צפון ירושלים כחלק מעיבוי ירושלים

לאחר מלחמת ששת הימים נוספו לירושלים שטחים נרחבים משלושה כיוונים. השטח המוניציפלי של ירושלים הורחב צפונה עד לסביבות נמל התעופה עטרות ומזרחה לעבר ספר המדבר ועד לאזור השכונות נווה יעקב ופסגת זאב ותלפיות מזרח, ודרומה עד לאזור נחל גילה ושכונת גילה, שלימים נבנתה כשכונה דרומית של ירושלים.

במינוח שעניינו השכונות שנעסוק בהן נבקש לעסוק בשלוש שכונות: פסגת זאב, רמות אשכול וגבעת המבתר,²⁶ ובשטח שבין תלפיות מזרח לקיבוץ רמת רחל. שכונות אלו נבנו במהלך השנים שלאחר מלחמת ששת הימים בקצב שונה. רמות אשכול, גבעת המבתר והגבעה הצרפתית נבנו כחלק ממדיניות הרחבת העיר בין אזור שכונת סנהדריה לעבר הר הצופים בשנים 1970-1968. בשלב מעט מאוחר יותר, בשנים 1980-1970, נבנו רמות אלון ונווה יעקב.²⁷ בשנות השמונים הוקמה שכונת פסגת זאב, ואכלוסה החל בשנת 1985.²⁸

24. בירושלים יש 22 אנדרטאות ולוחות זיכרון למלחמת ששת הימים, על פי הערך בויקיפדיה – אנדרטאות מלחמת ששת הימים בירושלים (נצפה 6.2.2019). האנדרטאות הן תופעה ממסדית וחברתית מפותחת מאוד. מעטות מהן מוקמות ביוזמת היחידה להנצחת החייל, ואת רוב האנדרטאות הקימו חבריהם של הנופלים. ראו: שמייר, תשס"ט, עמ' 251-253. אנו כוללים את לוחות הזיכרון במינוח אנדרטאות שמשמשות להנצחה במרחב.

25. על שמות הרחובות בירושלים בשכונות הוותיקות יותר ראו: עזריהו, תשע"ב, עמ' 145-152. מייד לאחר המלחמה ניתנו שמות לרחובות על שם החטיבות שלחמו בעיר במלחמת ששת הימים: חטיבת ירושלים, חטיבת הראל, כיכר פיקוד מרכז. "שמות חדשים לרחובות במזרח ירושלים ינצחו את שחרורה", **דבר**, 30 בנובמבר 1967, עמ' 8.

26. שכונות אלה נבחרו משום שיש בהן אנדרטאות והנצחה מוסדרת במרחב. בשכונות ואתרים אחרים, כמו רמות ואתר נבי סמואל וגבעת שאול (תל אל פול), יש משארים (תעלות קשר, בטונדות שסימנו את קו הגבול, מבנה סמלי כמו ארמונו של המלך חוסיין שנכבש) ממלחמת ששת הימים, אך לא נעסוק בהם ברשימה זו.

27. קמחי, תשמ"ו, עמ' 57-78, 101-110; רמון, תשס"ג, עמ' 60-62.

28. שפיניר, תשס"ה, עמ' 32-33.

רחובות ואנדרטאות המנציחים את מלחמת ששת הימים בפסגת זאב

שכונת פסגת זאב, שהוקמה כאמור במהלך שנות השמונים של המאה ה־20, נבנתה כשכונה מקשרת בין נווה יעקב לגבעה הצרפתית. זו השכונה השנייה בגודלה בירושלים, ויש בה לא מעט היבטים של הנצחה במרחב מימי המחתרות, מלחמת העצמאות ומלחמת ששת הימים. עיקר ההנצחה נעשתה בציון שמות רחובות השכונה וגם בהצבת אנדרטאות. בפסגת זאב יש לא מעט רחובות המנציחים את קורות מלחמת ששת הימים בשמות יחידות: הסיירת הירושלמית, סיירת דוכיפת, פלוגת הטנקים הירושלמית; באזכור נופלים: הארבעה; בשמות מפקדים ומצביאים: עוזי נרקיס, אורי בן ארי, משה דיין.²⁹

א. רחוב אורי בן ארי

בקיץ תשע"ה נחנך רחוב על שמו של מפקד החטיבה אורי בן ארי. מהלך קריאת השם היה מורכב. בתחילה לא אישרה ועדת האישים בעיריית ירושלים את הנצחתו, מכיוון שסברה שלא הייתה לו תרומה וזיקה ניכרת לעיר, וזוהי אחת אמות המידה החשובות בהחלטה להנציח.³⁰ לאחר בירור הדברים חזרה בה הוועדה, שם הרחוב אושר,³¹ ומשפחתו ואשתו (מלכה) הסכימו להצעה לקרוא על שמו רחוב בשכונת פסגת זאב, באזור שלחם בו בשחרור צפון העיר במלחמת ששת הימים. [איור 1] בחנוכת הרחוב על שם בעלה אמרה מלכה את הדברים האלה:³²

[...] במלחמת ששת הימים הוא מתמנה למח"ט חטיבת שריון מילואים 10 הראל, שכבשה את כל מעוזי האויב בהרי ירושלים, והכריעה למעשה את המלחמה על ירושלים כשבלמה והכתה בכוחות האויב שנהרו מצפון. אני מנסה לדמיין את הרגשותו של אורי, כשבשעטת הטנקים האדירה, בראש חטיבה משורינת, הצליח לסיים את המלאכה, שמאז מלחמת תש"ח נשארה כפצע פתוח. לא הרבה פעמים בהיסטוריה ניתנת הזדמנות שנייה לאותו מפקד להשלים את

29. עד כמה שידיעתי מגעת, לא היו בוועדת שמות הרחובות יד מכוננת או גורם אחר במשך השנים בהחלטה להנציח דווקא בשכונה זו את קורות מלחמת ששת הימים במרחב הצפוני של העיר, ועם זאת לא נוכל להתעלם מכך שבסיסם 35 שנות קיומה של השכונה זו התמונה שמתקבלת.

30. על חוסר הזיקה לבירה כפי שהציגה זאת הוועדה ראו: אלי, "עיריית ירושלים: למשחרר הבירה אין מספיק זיקה לעיר", **מעריב**, כ"א בסיוון תשע"ג, עמ' 10.

31. שם הרחוב אושר במועצת העיר ביום 27 באוגוסט 2014 (על פי אתר ועדת שמות הרחובות באתר העירייה).

32. חנוכת הרחוב נחגגה ביום חמישי, א' בתמוז תשע"ה (18 ביוני 2015), במעמד ראש העיר, בני משפחה וחברים לנשק. בין השאר נכחו חבריו שלחמו לצידו במלחמת העצמאות ואחר כך במלחמת ששת הימים.

מה שלא ניתן היה להשיג במלחמה הקודמת. ואכן נפל בחלקו של אורי להשלים במלחמת ששת הימים, בראש חטיבת "הראל" המשורינית כל שלא היה לאל ידה של חטיבת פלמ"ח "הראל", להשיג במלחמת העצמאות העקובה מדם ושילמה מחיר כבד מנשוא של 418 חללים ומאות פצועים.³³

קריאת שם הרחוב על שם מפקד החטיבה ששחררה את צפון העיר סגרה מעגל הנצחה בצפונה של העיר במלאת 50 שנה ללחימה באזור.

איור 1: שלט רחוב - אורי בן ארי בפסגת זאב

ב. רחוב פלוגת הטנקים הירושלמית

עוד רחוב המנציח יחידה שקשורה למלחמת ששת הימים בירושלים הוא פלוגת הטנקים הירושלמית. [איור 2] פלוגה זו נוסדה בשנת 1958, והשפעתה על הניצחון במלחמת ששת הימים בעיר הייתה רבה. מייסד הפלוגה היה אהרון קמארה. היחידה נוסדה בפגישה של קמארה עם מפקד גייסות השריון, חיים בר-לב. קמארה היה בימים ההם חייל מילואים משוחרר בן 29, והוא זומן לבר-לב לשיחה, ובה הסמיך אותו בר-לב להקים כוח שמטרתו להגן על ירושלים. לשם כך עבר קמארה קורס מפקדי גדודי שריון שמטרתו להציב אותו ואת גדודו בירושלים ולהמתין ליום פקודה. קמארה גייס כוח והקים את גדוד הטנקים, והיו בו 80 אנשי צוות. הפלוגה חולקה לשני כוחות: כוח אחד היה במחנה שנלר, והכוח האחר היה במחנה הסטף, ממערב לעיר.³⁴

33. מלכה בן ארי, טקס קריאת רחוב על שם אורי בן ארי ז"ל בפסגת זאב, ירושלים, 18 ביוני 2015.

34. הכנסת הטנקים לירושלים מעניינת בפני עצמה. על פי הסכמי שביתת הנשק שלאחר מלחמת העצמאות, נאסרה הכנסת טנקים לעיר ולסביבתה, והיה צורך להגניב אותם לעיר. הדבר נעשה בשיטה מקורית: במחנה ג'וליס שבאזור קסטינה העמיסו את הטנקים על מובילים שעליהם הונחו צריפי עץ, והטנקים

איור 2: שלט רחוב - פלוגת הטנקים הירושלמית בפסגת זאב

בבוקר 5 ביוני 1967, עם פרוץ הקרבות בעיר ולאחר שהחיילים גויסו וצוותו לטנקים, הוביל קמארה את הטנקים בנסיעה על הכביש ממחנה הסטף דרך עין כרם לעבר ירושלים.³⁵ הכוח בפיקודו של קמארה התקדם לשכונת תלפיות בשמונה טנקים. סגנו של קמארה, רפי ישעיהו, ועימו חמישה טנקים אחרים, לחמו בגזרה הצפונית של העיר. הם חברו לחטיבה 55 של הצנחנים, ועזרו בהשתלטות על גבעת התחמושת. קמארה חבר לסיירת הירושלמית בפיקודו של יוסי לנגוצקי, וקיבל הוראה להשתלט על ארמון הנציב. יחידת הטנקים של קמארה יצאה לקרב ללא המתנות רבות. הטנקים עברו דרך חוות הלימוד (חוות הנוער, הצמודה לשכונת תלפיות) בדרכם לארמון הנציב, ללחימה בחיילי הלגיון שהשתלטו על המקום.³⁶

סיפור הפלוגה עולה כפעם בפעם בעיתונות כסיפור גבורה בלתי מוכר של השריון בירושלים במלחמת ששת הימים.³⁷ ההחלטה להנציח את הפלוגה במרחב ודאי עוזרת לזכור את הפרשה.³⁸

הוסתרו בתוכם. על שלדי הצריף נכתב: "חיפה-ירושלים חברת החשמל" כדי לשוות למבנה צורה של משלוח משא הקשור להעברת גנרטורים לחברת החשמל. כך הועברו 12 טנקים למחנה הסטף, ממערב לירושלים, ושישה טנקים הועברו למחנה שנלר והוסתרו בין מבני המחנה (ריאיון עם אהרון קמארה, אוגוסט 2011).

35. ראו את סיפור דרכה של הפלוגה אצל נרקיס, 1975, עמ' 123-126; אביטל אפשטיין, תשע"ח, עמ' 277-296.
36. קמארה, תשנ"ב.

37. קמארה, "6 טנקים בששת הימים", **הארץ**, 31 במאי 2011, עמ' 2; גולדנברג, "המשימה החשאית של אנשי השריון שנשכחה", **nrg**, 27 באפריל 2009. <https://www.makorishon.co.il/nrg/online/1/ART1/883/334.html>; גנור, "הפלוגה הסודית שלי", **מעריב**, כ"ח באייר תשע"ה, עמ' 6-7; שפנייר, "שחרור ירושלים: סיפורו של השריון", **ישראל היום**, כ"ו באייר תשע"ז, עמ' 31.

38. שם הרחוב אושר במועצת העיר ביום 26 ביולי 1987 (על פי אתר ועדת שמות הרחובות באתר העירייה).

ג. רחוב הסיירת הירושלמית

רחוב הסיירת הירושלמית בפסגת זאב מרכז מנציח את הלחימה של הסיירת הירושלמית בגזרה הדרומית בירושלים.³⁹ הסיירת הירושלמית הייתה יחידת הסיור של חטיבת ירושלים והשתתפה בשחרור ארמון הנציב, מוצב הנקניק ומוצב הפעמון בואכה קיבוץ רמת רחל.⁴⁰ הסיירת הירושלמית בפיקודו של יוסי לנגוצקי הייתה יחידה קטנה ומגובשת. ארבעה מלוחמיה נהרגו בקרב במוצב הפעמון.⁴¹

מפקד החטיבה במלחמת ששת הימים, אל"מ אליעזר אמיתי, כתב במבוא לחוברת זיכרון לחללי הסיירת את הדברים האלה:

יכוח ער היה נטוש שנים רבות בצה"ל, הסיירת החטיבתית מה היא, יחידת סיור או יחידה מעולה לביצוע פעולות לחימה? יכוח זה הוכרע מזמן. יחידת הסיור מיועדת גם לאסוף ידיעות וגם ללחימה. לי היה ברור מראש שבתנאי הלחימה בירושלים, קשה יהיה לבצע חזירות עמוקות לאסוף ידיעות ומכאן שהסיירת הירושלמית חייבת להיות חוד החנית בלחימה של החטיבה. ולכן כל הזחלמים לסיירת, ולכן צוות הטנקים עם הסיירת.

לא לבד עשיתם את המלאכה במלחמת ששת הימים, כל יחידות החטיבה עשו עבודה נהדרת, אך הייתם ללא ספק היחידה שהלכה לפני המחנה, היחידה שהובילה את החטיבה להישגיה הגדולים. זכיתם להיות הראשונים לפתיחת המתקפה על הגדה המערבית, הובלתם את ההתקפה על ארמון הנציב, 'מוצב הנקניק', ו'מוצב הפעמון' הידוע לשמצה בצור באחר. מאוחר יותר הייתם חוד החנית להשתלטות החטיבה על הר חברון. לא בחינם הושג הישגים אלה. שילמתם בדמם היקר של מיטב אנשיכם.⁴²

39. שם הרחוב אושר במועצת העיר ביום 17 בפברואר 1985 (על פי אתר ועדת שמות הרחובות באתר העירייה).

40. ראו את סיפור הסיירת אצל נרקיס, 1975, עמ' 122-129; אביטל אפשטיין, תשע"ח, עמ' 277-299.

41. מוני בן ארי, מפקד מחלקה בסיירת, סיפר שהחיילים היו באים בלי להתלונן. בדרך כלל כשהגיעו לא ידעו מתי ישתחררו. הם התייצבו כי ידעו שצריכים אותם, וגם אז לא תמיד בעקבות צו קריאה מסודר. האווירה הייתה אינטימית וחברית. כולם הרגישו בה כמשפחה מגובשת אחת. על הקרב שהתחולל במוצב הפעמון במהלך מלחמת ששת הימים (5 ביוני 1967) נפלו ארבעה מלוחמי הסיירת. נזכיר מעט מקורות הנופלים, ונוכל ללמוד מהם על החתך האנושי של לוחמי הסיירת: דניאל חי אשורי נולד בערב פסח ת"ש (1940) בעיר קרמנשאה שבפרס; נפל כשהיה בדרכו לחלץ חבר לנשק שנפגע. גדעון הלב"ץ נולד ב'11 בינואר 1937 בחיפה. יהושע ולצר נולד ביוני 1940 בבלגיה. הוא היה ניצול שואה, בן למשפחה שנספתה בשואה. מנחם שרגא נולד בפברואר 1941 בתל אביב. הלוחמים באו ממקומות שונים בארץ, מקצתם לא היו ילידי הארץ. הם לא היו צעירים, רובם בסוף שנות העשרים לחייהם ואף יותר, מקצתם בעלי משפחות.

42. ב'רוני וקורן, 1968, עמ' 9.

איור 3: שלט רחוב - הסיירת הירושלמית בפסגת זאב

הסיירת הונצחה בשם רחוב בפסגת זאב וכן באתר הנצחה מכובד במוצב הפעמון, מעט מזרחית לקיבוץ רמת רחל.⁴³ [איור 3]

ד. רחוב סיירת דוכיפת, אנדרטה ורחוב

סיירת דוכיפת הוקמה בסוף שנת 1966 במסגרת חטיבת הצנחנים הסדירה (חטיבה 35) כדי לשמש כוח סיור אנטי-טנקי מתנייע ויביל אוויר. לשם השגת מטרתו אלו נרכשו שריוניות AML מצרפת. הסיירת השתתפה בקרבות הגזרה הצפונית של ירושלים במלחמת ששת הימים (ב־6 ביוני 1967),⁴⁴ ואחר כך במבצע כראמה בירדן ('מבצע תופת', 21 במרץ 1968). בשנת 1969 הוחלט לפרק את הסיירת במתכונתה המקורית.⁴⁵

מקום הסיירת ומפקדה הראשון היה סגן אהוד שני, והוא נפל בקרב שריון בשריון למרגלות תל טוויל, צפונית-מזרחית לתל אל-פול, מצפון לירושלים, כיום בתחום שכונת פסגת זאב מרכז. לזכר פעילותה של הסיירת בגזרה הוחלט לקרוא שם רחוב על שמה.⁴⁶ [איור 4]

43. על קורות ההנצחה במוצב הפעמון לא נרחיב כאן, רק נציין שהאנדרטה נחנכה ביוני 1968 (עזריהו, תשע"ח, עמ' 206), ושוודרגה במהלך אירועי ההנצחה בקיץ תשע"ז, 50 שנה לאחר שחרור האזור.

44. על פעילותה של הסיירת בחטיבת הראל וכיבוש אזור תל אל-פול ראו: נרקיס, 1975, עמ' 204-206; ברוכי, 2010, עמ' 99-107; אביטל-אפשטיין, תשע"ח, עמ' 340-355.

45. על דרכה של הסיירת ראו: גרשוביץ ואחרים, תשמ"ח.

46. שם הרחוב אושר במועצת העיר ביום 28 במרץ 1982 (על פי אתר ועדת שמות הרחובות באתר העירייה). גם תחנת הרכבת הקלה הסמוכה לרחוב סיירת דוכיפת נקראת על שמה. לאתר זיכרון ברשת המופעל

על ידי עמותת סיירת דוכיפת ראו <https://www.sayeretduchifat.org/>

איור 4: שלט רחוב - סיירת דוכיפת בפסגת זאב

למפקדה השני של סיירת דוכיפת מונה סרן אמנון ליפקין־שחק, והוא פיקד עליה בקרב כראמה וזכה בעיטור העוז על ניהול הקרב.⁴⁷ בלב פסגת זאב יש גן זיכרון שבמרכזו אנדרטה לזכר חללי הסיירת. את הצבת האנדרטה יזמו חברי הסיירת ומשפחות הנופלים במהלך שנות השמונים, עם ייסוד השכונה, והיא עברה כמה גלגולים ושיפוצים לאורך השנים. [איור 5] סביב אנדרטה זו נערך בכל שנה טקס התייחדות עם הנופלים ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.⁴⁸ נוסף על האנדרטה יש גם רחוב המנציח את ארבעת נופלי הסיירת: רחוב הארבעה.⁴⁹

47. במהלך שנת תשע"ח נחנך רחוב חדש בפסגת זאב על שמו של רא"ל אמנון ליפקין־שחק. אחת הסיבות למיקום הרחוב על שמו בשכונת פסגת זאב הייתה ההנצחה הניכרת בשכונה של סיירת דוכיפת שעליה פיקד. הרחוב מתפצל מרחוב סיירת דוכיפת.

48. אברהם גל, ממפקדי הסיירת, ציין את חשיבות הקרב: "כוח קטן - תשע שריוניות קלות בסך הכול - בלם את חטיבת הפטונים המשוכללת והמתקדמת ביותר של הצבא הירדני, שנעה לירושלים וימולה הייתה לשנות לרעתנו את פני המערכה. בלימת הכוח הירדני סתמה את הגולל על סיכויי הצבא הירדני. בקרב נפלו ארבעה מחיילי הסיירת ובראשם מפקד הסיירת, אהוד שני. מסיבות שונות היטשטש זיכרו של קרב זה" (דברים שנשא אברהם גל ביום הזיכרון תשע"ח באתר הזיכרון). כאמור, באנדרטה נערך בכל שנה טקס ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל בריכוז שבט הצופים המקומי, וזו מסורת שנמשכת עשרות שנים, דוגמה לפעילות חינוכית ערכית שמשלבת את חברי הסיירת, תושבי השכונה וחניכי תנועת הנוער.

49. שם הרחוב אושר במועצת העיר ביום 13 בינואר 1985 (על פי אתר ועדת שמות הרחובות באתר העירייה). ארבעת הנופלים המונצחים הם עמירם אסא, אברהם שטדלר, אהוד שני ויובל גליקמן.

איור 5: אנדרטה לחללי סיירת דוכיפת בפסגת זאב

עמותה של הסיירת שבה פעילים חברי הסיירת לשעבר פעילה מאוד בטקס ביום הזיכרון ובפעילויות אחרות המנציחות את פועלה בגזרת ירושלים ובגזרות אחרות.

איור 6: דרך האלוף עוזי נרקיס בפסגת זאב

ה. דרך האלוף עוזי נרקיס

עוד הנצחה נעשתה בקריאת שם רחוב על שמו של אלוף פיקוד המרכז במלחמת ששת הימים עוזי נרקיס. את שם הרחוב המחבר את הגבעה הצרפתית עם נווה יעקב ופיקוד מרכז חנכו באופן סמלי ביום ירושלים תש"ס (1 ביוני 2000). בצומת הרחובות אלוף יקותיאל אדם ודרך האלוף עוזי נרקיס ניצב לוח אבן שעליו חקוקות המילים האלה: "דרך האלוף עוזי נרקיס, 'חייל של ירושלים' 1925-1997" ותאריכים חשובים בחייו. [איור 6]

בטקס חנוכת שם הרחוב השתתפו בני המשפחה, ראש העיר דאז אהוד אולמרט ואלוף פיקוד המרכז משה (בוגי) יעלון.

ראש העיר ציין את חשיבות הדרך והשם שיזכיר וינציח את אלוף הפיקוד בימים ההם: כשהורים והילדים יעברו יום יום בכביש הזה ויפנו לתוך השכונה או יצאו ממנה, משיראו את השם ויראו את הכתובת החקוקה על הסלע, אולי גם יבקשו לדעת מי היה עוזי נרקיס, האיש, הלוחם והמפקד, ומי היה עוזי נרקיס כנציגו של דור שלם מיוחד במינו, מהטובים והמופלאים שבדורות של העם היהודי. דור התקומה של עם ישראל שהקים את המדינה ב'1948, נלחם עליה מאז הקמתה ודאג שהיא תפרח ותשגשג, תתרחב תהיה מקלט בטוח לתושביה וליהודי העולם שרצינו להביא אליה ושהוא היה בין אלה שפעלו כדי שהם יגיעו לכאן.⁵⁰

איור 7: שלט השכונה רמת אשכול

גבעת המבחר ורמות אשכול – שכונות, רחובות ואנדרטה המנציחים את מלחמת ששת הימים

גבעת המבחר ורמות אשכול הן שכונות צמודות הסמוכות לגבעת התחמושת. באזור זה נערכו במלחמת ששת הימים קרבות של חטיבת הראל, והם השפיעו על הנעשה בגבעה המבוצרת, גבעת התחמושת, שלחמה בה חטיבת הצנחנים.⁵¹

50. אולמרט, תשס"א.

51. על הלחימה בגזרה זו של גבעת המבחר ואזור רמות אשכול כפי שעשתה חטיבת הראל ראו: נרקיס, 1975, עמ' 201-206; ברוכי, 2010, עמ' 111-115; אביטל-אפשטיין, תשע"ח, עמ' 340-346.

חודשים אחדים לאחר סיום המלחמה הוחלט לקרוא את שם הרחוב המוליך משכונת פאג'י לעבר דרך ירושלים-שכם 'רחוב חטיבת הראל'.⁵² בסמיכות לרחוב זה החלו בסוף שנות השבעים בבניית השכונות הצעירות רמות אשכול וגבעת המבתר. ועדת שמות הרחובות, בישיבתה מיום כ"ג בסיוון תשכ"ט (9 ביוני 1969), החליטה פה אחד להמליץ לפני ועדת התרבות להנציח את שמו של ראש הממשלה בימי מלחמת ששת הימים, לוי אשכול, שנפטר ארבעה חודשים קודם לכן.⁵³ בקריאת השכונה הנבנית בצפון-מזרח ירושלים רמות אשכול, [איור 7] והרחוב המרכזי שדרות לוי אשכול.⁵⁴ באותה ישיבה הוחלט גם על קביעת שמות הרחובות בשכונה, שיהיו כולם בעלי אופי אחיד וינציחו את אירועי מלחמת ששת הימים.⁵⁵ ארבעה חודשים אחר כך נקבעו עוד שמות למבואות בשכונה באותה רוח הנצחה, של אזורים ששוחררו במלחמה או סמוכים אליהם.⁵⁶

א. אנדרטת הראל בגבעת המבתר

איור 8: אנדרטה לחללי סיירת דוכיפת בגבעת המבתר

52. "שמות חדשים לרחובות במזרח ירושלים ינציחו את שחרורה", **דבר**, 30 בנובמבר 1967, עמ' 8.
53. לוי אשכול נפטר בח' באדר תשכ"ט (26 בפברואר 1969).
54. סיכום ישיבות ועדת השמות העירונית, דוח ישיבה מיום כ"ג בסיוון תשכ"ט (9.6.1969), ארכיון עיריית ירושלים, תיקייה 5.
55. שם. הרחובות שהומלצו בישיבה ההיא היו: שדרות לוי אשכול, רחוב מצרי טיראן, רחוב מפרץ שלמה, רחוב רמת הגולן, מעבר המיתלה, רחוב ים סוף, רחוב משמר הגבול.
56. ישיבת ועדת שמות רחובות מיום כ"ד בתשרי תשל"ל (6.10.1969) המשיכה במתן שמות נוספים, לא כולם בשטחים ששוחררו, אבל בסמיכות אליהם במדבר: מבוא עברונה, מבוא הר שפר, מבוא יטבתה, מבוא חצרות, מבוא נחליאל, מבוא רפידים, רחוב עצינן גבר, נחל צין, ליבנה.

האנדרטה לחללי חטיבת השריון הראל שוכנת בראש גבעה הצופה על המבותר שבו עובר רחוב ראשי (שדרות חיים בר־לב)⁵⁷ ועל התוואי של הרכבת הקלה במרכז גן המכונה 'גן מצרי טיראן'.⁵⁸ נקודת ההנצחה שהוקמה באזור זה, שהיה בעבר גבולה הצפוני של העיר, עברה גלגולים מספר בעקבות פיתוח הכביש במקום עד למקומה הסופי באתר. האנדרטה וסביבותיה מנציחות את 40 חללי חטיבת הראל־שריון במלחמת ששת הימים ואת חללי סיירת דוכיפת (שסופחו לגדוד 106).⁵⁹ [איור 8] המצבה לחללי הראל מדגישה שלוחמי החטיבה במלחמת ששת הימים הם הממשיכים את מורשתם ואת דרכם של לוחמי מלחמת העצמאות, מוטיב שמפקד החטיבה אורי בן ארי ראה בו עניין מרכזי ביותר, והוא לדעתי אחת הסיבות העיקריות להנחת החטיבה במרחב.⁶⁰

בשולי האנדרטה יש שרידים של מוצב קטן שהיה במקום, עוד שריד למערך האויב הירדני, ששלט במרחב זה עד למלחמת ששת הימים.

המערכה בדרום העיר

המערכה בדרום העיר החלה כבר בשעות הראשונות של המלחמה. שלא כבאזור הצפוני, שבו הייתה היוזמה ההתקפית של כוחות צה"ל, בדרום העיר היוזמה הירדנית היא שהשתלטה על האזור, שהיה בשליטת כוחות האו"ם. בצהרי 5 ביוני השתלטו הירדנים על ארמון הנציב. בפעולת מנע הועברו לגזרה זו כוחות של החטיבה הירושלמית (חטיבה 16) בפיקודו של אליעזר אמיתי, שכללו את הסיירת בפיקודו של יוסי לנגוצקי וכן חלק מפלוגת הטנקים הירושלמית בפיקודו של אהרון קמארה. במהלך שעות אחדות ביום הראשון ללחימה שחררו כוחות החטיבה הירושלמית את האזור, מארמון הנציב ועד קיבוץ רמת רחל, ובדרכם היו צריכים להשתלט על מוצב הנקניק, על מוצב הפעמון ועל הכפר צור באהר.⁶¹

57. חיים בר־לב שימש במהלך מלחמת ששת הימים סגנו של יצחק רבין. גם בזה יש משהו מהנצחת המלחמה שבה אנחנו עוסקים.

58. גן מצרי טיראן, כשם הרחוב הצמוד לגן ומנציח את שחרור סיני. מפת העיר ירושלים, ניסן תשס"ז (אפריל 2006).

59. ברוכי, 2010, עמ' 183.

60. "לזכר חללי חטיבת 'הראל' שנפלו במלחמת ששת הימים וחרפו נפשם לשחרור ירושלים בעקבות חבריהם גבורי תש"ח". אלו השורות שנכתבו בתחתית המצבה שהוצבה במקום באייר תשכ"ז.

61. על מהלכי הקרב באזור ראו: נרקיס, תשס"א, עמ' 122-134; אביטל־אפשטיין, תשע"ח, עמ' 273-299; ב'רוני וקורן, 1968; נתן, תשל"ט, עמ' 67-117.

הנצחת המלחמה בדרום ירושלים

יש אנדרטאות להנצחת הלחימה של החטיבה הירושלמית בדרום העיר, בסביבות שכונת תלפיות וממזרח לקיבוץ רמת רחל, בשני המוצבים הירדניים שעליהם נערכו קרבות החטיבה.

א. מוצב הנקניק

מוצב הנקניק יושב בסמיכות לארמון הנציב, מעט ממזרח לו.⁶² מוצב זה היה היעד הראשון לכיבוש לאחר ההשתלטות על ארמון הנציב. לוחמי החטיבה הירושלמית השתלטו עליו, והיה להם הרוג אחד וכמה פצועים במהלך שעתיים של קרבות.⁶³ בסמוך למתחם ניצב שלט המספר את סיפור הקרב במקום.

איור 9: אנדרטה לחללי הסיירת הירושלמית במוצב הפעמון בסמיכות לקיבוץ רמת רחל

ב. מוצב הפעמון

מוצב הפעמון שוכן בפאתיים המערביות של הכפר צור באהר,⁶⁴ כ־800 מטרים ממזרח לקיבוץ רמת רחל. מוצב זה איים על הקיבוץ 19 שנים. הסיירת הירושלמית נלחמה עליו ב־5 ביוני 1967 עם טנקים מפלוגת הטנקים הירושלמית.⁶⁵ בקרב במקום נפלו שישה לוחמים, והסרת הלוט מהאנדרטה לזכרם נערכה במלאת שנה לשחרור המקום. בטקס נכחו לוחמים מהסיירת ואנשי חטיבת ירושלים, ובהם מפקד הסיירת יוסי לנגוצקי, והוא אף סיפר על הקרב במקום.⁶⁶ במלאת 50 שנה

62. המוצב קרוי כך על שם צורתו הארוכה כנקניק. מכונה גם גבעת האנטנה כי הוצבו עליו אנטנות של האו"ם, ועד היום אפשר לראותן בולטות בשטח.

63. אביטל־אפשטיין, תשע"ח, עמ' 287-290.

64. המוצב קרוי כך על שם עמדה גבוהה בחלק המערבי של המתחם, שצורתו כפעמון.

65. בן־רוני וקורן, 1968, עמ' 45-47.

66. "הוסר הלוט מעל גלעד הפעמון ליד רמת רחל", דבר, 6 ביוני 1968, עמ' 8; "אנדרטה במוצב הפעמון בירושלים", הצפה, 6 ביוני 1968, עמ' 3.

לשחרור העיר (ב־25 במאי 2017) שופץ האתר ונוקה, ונערך בו טקס זיכרון במעמד נשיא המדינה ולוחמי החטיבה.⁶⁷ [איור 9]

איור 10: לוח זיכרון - לחללי החטיבה הירושלמית בארמון הנציב

ג. אנדרטאות (לוחות זיכרון)

נוסף על שני אתרי הלחימה שהוזכרו הוצבו שני לוחות זיכרון ובהם שמות הנופלים מהחטיבה הירושלמית במרחב הדרומי של ירושלים: בסמוך לכניסה לארמון הנציב ובקיבוץ רמת

67. על חנוכת האתר ראו: אלון, "נחנך אתר 'מוצב הפעמון' המשוקם": <http://cafe.themarker.com/post/3384823>.

רחל.⁶⁸ [איור 10] אין שמות רחובות המנציחים את שלבי הלחימה ואת שמות המפקדים או הנפלים בדרום העיר.⁶⁹ סמוך לעיר העתיקה יש רחוב המנציח את חטיבת ירושלים.

סיכום

בסקירה שהוצגה במאמר צוינו מקומות שהתרחשו בהם קרבות במרחב המתפתח של ירושלים מאז שנת תשכ"ז (1967). בשדה הקרב לשעבר ניצבות כיום שכונות מתפתחות ובהן אוכלוסייה של עשרות אלפי תושבים. בכל אחת מהשכונות הוקמו נקודות זיכרון מגוונות, המזכירות למתבוננים את פרקי המאבק והלחימה שהתרחשו באזור לפני יותר מ-50 שנה. רוב ההנצחה מוקמה מעבר לקו הגבול שהיה עד לשנת 1967 (הקו הירוק) או בסמוך לקו זה.

הנצחה במרחב על שלל גווניה מנציחה חלק מהדמויות שהיו שותפות בשינוי ההיסטורי של המרחב. שחרור המקומות אפשר את התפתחות העיר לממדיה כיום, והאתרים שצוינו כאן מזכירים את האירועים שהתרחשו כאן לפני שני דורות. אפשר לחלק את דרכי ההנצחה שעסקנו בהן לשלוש קטגוריות: גיוון ההנצחה והמונצחים, יוזמי ההנצחה ומועד ההנצחה.

1. גיוון ההנצחה והמונצחים:

- א. מנהיגים ומפקדים: לוי אשכול, עוזי נרקיס, אורי בן ארי, מיכאל (מיכה) פייקס.
- ב. יחידות לוחמות: הראל, סיירת דוכיפת, פלוגת הטנקים הירושלמית, הסיירת הירושלמית, חטיבת ירושלים.
- ג. אזורים ששוחזרו: מעבר המיתלה, מפרץ שלמה, מדבר סיני, ים סוף, רמת הגולן, פארן, אופירה.
- ד. כללי: ששת הימים.
- ה. אנדרטות הנצחה ולוחות זיכרון: סיירת דוכיפת בפסגת זאב, חטיבת הראל בגבעת המבתר, החטיבה הירושלמית במוצב הנקניק, מוצב הפעמון וקיבוץ רמת רחל.

68. נוסף על הנזכרים כאן יש לוח בסמוך לתחנת הרוח שמעל משכנות שאננים.

69. רחוב אחד מנציח את סא"ל מיכה פייקס, מג"ד 163 שנפל בשכונת אבו תור ב'6 ביוני 1967, ועל שמו רחוב 'המפקד' במקום.

2. יוזמי הנצחה

הראשונים שיזמו את הנצחה במרחב היו חיילי היחידות שחבריהם נפלו בשטח. הם הרגישו צורך מייד לעשות מעשה במקום האירוע, ובעקבותיו יצרו הנצחה במרחב. במהלך השנה הראשונה למלחמה נכנסה לתמונה העירייה כגוף ממלכתי כדי ליצור האחדה בהנצחה. עם חלוף הזמן עברה הנצחה מהאנדרטאות להנצחה ממוסדת בשמות שכונות ורחובות על ידי ועדת שמות רחובות ואזרחים תושבי השכונה שיזמו להנציח במקומות מסוימים מגוון אירועים ודמויות.⁷⁰

3. מועד הנצחה

ההנצחה המיידית והספונטנית נערכה פרק זמן קצר מאוד לאחר סיום הקרבות. במהלך השנה הראשונה החלה העירייה למסד את הנצחה עד להסרת הלוח מעל האנדרטאות ביום הזיכרון הראשון לחללי מערכות ישראל שלאחר המלחמה. עוד תנופת הנצחה התחוללה עם בניית השכונות החדשות מעבר לקו הגבול: הנצחה בשמות שכונות ורחובות. הראשונה שבהן הייתה רמות אשכול, בשם שכונה ורחוב המנציח את אחד ממובילי הניצחון. שנתיים לאחר השחרור, כשאווירת הניצחון עדיין הייתה באוויר, בסמיכות לאתר הקרבות החשוב, גבעת התחמושת, נוסד אתר הנצחה מרכזי המשמש עד היום לעריכת הטקס המרכזי המציין את איחוד העיר בכ"ח באייר. עם אכלוס פסגת זאב בשנות השמונים החל גל נוסף של הנצחה, וגם היא קשורה בשדה הקרב שבו נפלו חיילים במלחמה. הגל האחרון היה בשנת תשע"ז (2017), שבה צוינו 50 שנה לשחרור העיר, ובו שודרגו, שופצו ועודכנו כל אתרי הנצחה.

א. בין צפון העיר לדרומה – בין חטיבת הראל לחטיבת הירושלמית

בניתוח מרכיבי הנצחה בין צפון העיר לדרומה אפשר לומר שיש הבדל מספרי ניכר בהנצחה במרחב. בצפון העיר הנצחה מגוונת וכוללת אנדרטאות במקומות שבהם התרחשו קרבות והנצחת מפקדים, יחידות⁷¹ ומנהיגים הקשורים במלחמה בשמות רחובות, ואילו בדרום העיר הנצחה היא בשתי אנדרטאות ובלוחות זיכרון בלבד שבהם מונצחים החללים ויחידותיהם. עוצמת הנצחה במרחב צפון העיר גדולה פי כמה מזו שבדרומה, והיא קשורה למכלול, לתמונה הרחבה יותר של דרכי הנצחה של היחידות הלוחמות.

70. במקרה של רחוב על שמו של אורי בן ארי, הייתי חבר ועדת השמות העירונית כשהוצע למשפחת בן ארי להנציח את שמו של אורי דווקא בפסגת זאב ולא בשכונה אחרת, משום שזו הייתה גזרת הלחימה שלו. המשפחה קיבלה את ההצעה.

71. שתי יחידות המונצחות בפסגת זאב לחמו בדרום העיר: הסיירת הירושלמית ופולגת הטנקים הירושלמית. בשמותיהן נזכרת גזרת לחימתן הכללית באזור ירושלים, אך הן אינן מונצחות במרחב הלחימה שלהן בפועל.

בגזרה הצפונית פעלה חטיבת הראל, בעלת מורשת הקרבות, וההנצחה הממשיכה את מורשת הלחימה של הפלמ"ח באותה סביבה במבצעים ממלחמת העצמאות שהיו מעורבים בהם מפקדי פלמ"ח (נרקיס, בן ארי), ולוחמיהם ממשיכים את המורשת. זהו חלק ממאמץ מתמשך של הנצחה שהחל בשנים שלאחר מלחמת העצמאות ונמשך בקו ברור להנצחת מלחמת ששת הימים בגזרה שמצפון לירושלים בתפרוסת גאוגרפית מרשימה מאזור הרדאר להר חירם (אזור מבשרת), לנבי סמואל, לפסגת זאב ועד גבעת המבתר.⁷² לעומת הנצחת חטיבת הראל ניצבת המורשת הצנועה והמצומצמת של החטיבה הירושלמית. אנדרטות ההנצחה של החטיבה הירושלמית כוללות בעיקר לוחות זיכרון באתרי קרבות אחדים, שהוצבו בעיקר בעשור האחרון בכמה אתרים, ואנדרטה אחת במוצב הפעמון.

נוסף על חטיבות אלו לחמה במרכז המערכה בירושלים חטיבת הצנחנים (55) בפיקודו של מוטה גור, אך את דרכה לא סקרנו כאן. הנצחת פועלם של הצנחנים בלחימה הייתה רחבה, וגם זיכרוןם במרחב בולט. עיקרה בגבעת התחמושת, שבה פועלת עד היום עמותת הצנחנים,⁷³ ובסביבות נחל קדרון ושער האריות, שבהן נפלו מחללי הסיירת של החטיבה. תופעת ההנצחה וההבדלים בעוצמתה קשורים לדעתי במבט רחב שהזכיר עזריהו עם הנצחת מלחמת ששת הימים בירושלים: "אנדרטאות שייכות לגאופוליטיקה של הזיכרון. הן אינן רק כלי לכיבוד זכרם של הנופלים ולהנצחת אירועים היסטוריים במקום האירוע, אלא גם ביטוי של שליטה בשטח".⁷⁴ אשר על כן, אין ספק שהיוזמה הראשונית והאישית של הלוחמים, ולאחר מכן יוזמת הממסד, באות להזכיר את הנופלים ואת דרכם, דבר שמשקף ללא ספק את השליטה בשטח של גורמי הנצחה למיניהם. כוחות ההנצחה אינם שווים, ולכן יש הבדלים בהשתמעותה במרחב.

עניין זה מעיד בין השאר על יחסי ציבור ועמדות כוח והשפעה שאפשרו את ההנצחה השונה במרחב. גורמי הנצחה פועלים במישורים שונים ולא בהכרח שווים. הנצחת המערכה בצפון העיר נוכחת יותר, וחלקה נובע ללא ספק ממעמד יחסי ציבור שזכו לו - ועדיין זוכים לו - לוחמי יחידות מסוימות יותר מיחידות אחרות, וכמובן מפועלם הנמרץ של חניכיהם וממשיכי דרכם של הלוחמים לדורותיהם. החטיבה הירושלמית לא התברכה ביחצנות, ומשום כך גם נוכחותה במרחב ההנצחה צנועה ומאוחרת מנוכחותן של חטיבות אחרות.

72. רוזנסון ושפנייר, תשע"ג; רוזנסון ושפנייר, תשע"ה.

73. עזריהו, תשע"ח, עמ' 206-209.

74. עזריהו, תשע"ח, עמ' 217, מציין בסיכום מאמרו את ההנגדה שבין ההנצחה הישראלית בשטחה של ירושלים ובין ההנצחה של הנופלים הירדנים באותו מרחב. אני משתמש בלשון זו גם בהיקף ההנצחה שבין שתי היחידות שלחמו בגזרה הצפונית ובגזרה הדרומית. הנצחת חטיבת הצנחנים היא סיפור אחר שרק רמזנו עליו כאן במאמר, והוא ראוי לדיון בהזדמנות אחרת.

שתי גזרות לחימה שונות ושני מוקדי זיכרון שונים מהווים מכלול של הנצחה במרחב העירוני של ירושלים. יותר מ־50 שנה לאחר איחוד העיר דרכי הזיכרון במרחב מגוונות ומשקפות מהלכים היסטוריים רבי-השפעה שהתחוללו באזור ובעקבותיהם נעשו פעילויות חינוכיות שמאפשרות כיום להלך, להביט, ללמוד ולזכור.

רשימת קיצורים ומקורות

- אביטל־אפשטיין, תשע"ח
אולמרט, תשס"א
- ג' אביטל־אפשטיין, **67 ירושלים מלחמה**, תל אביב תשע"ח.
א' אולמרט, "מגדולי בניה של ירושלים", ח' ניראל (עורך),
עוזי נרקיס: דפים שנותרו על השולחן, ירושלים תשס"א,
עמ' 128-129.
- בן ארי, תשנ"ד
בן־רוני וקורן, 1968
- א' בן ארי, **אחרי**, ירושלים תשנ"ד.
ע' בן־רוני (וכסלר) וי' קורן, **ירושלמים של זהב: הסיירת
הירושלמית במלחמת ששת הימים**, ירושלים 1968.
נ' ברוכי, **חטיבת הראל שריון (10) במלחמת ששת הימים**,
ירושלים 2010.
- ברור, 1988
גולן, תשע"ז
- מ' ברור, **גבולות ארץ ישראל**, תל אביב 1988.
ש' גולן, **מחקר על חללי מלחמת ששת הימים**, תשע"ז:
<https://www.idf.il/media/14076/>.
- גרשוביץ ואחרים, תשמ"ח
- מ' גרשוביץ, א' חשביה וי' אשכול, **באמונה שלמה: סיפורה
של סיירת "דוכיפת", ושל מפקדה סן אהוד שני**, תל אביב
תשמ"ח.
- ז' וילנאי, **אריאל: אנציקלופדיה לידיעת ארץ ישראל**, תוספות,
תל אביב תשמ"ב.
- לאפ, 1992
- נ' לאפ, "פול, תל אל" א' שטרן (עורך), **האנציקלופדיה
החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל**, ירושלים
1992, עמ' 1305-1308.
- מורג, תשס"ו
נרקיס, 1975
- י' מורג (עורך), **סיפורו של גדוד הטנקים 95**, [חמ"ד] תשס"ו.
ע' נרקיס, **אחת ירושלים**, ירושלים 1975.
- נרקיס, תשס"א
- ע' נרקיס, "הספר 'אחת ירושלים'", ח' ניראל (עורך), **עוזי
נרקיס: דפים שנותרו על השולחן**, ירושלים תשס"א, עמ' 209.
מ' נתן, **המלחמה על ירושלים**, תל אביב תשכ"ט.
- נתן, תשכ"ט

- עזריהו, תשס"ו
 מ' עזריהו, "אנדרטאות הגבורה וההקרבה בירושלים", א' שילר
 וג' ברקאי (עורכים), "ובדמם הבוקר יעלה": זיכרון והנצחה
 בישראל (אריאל 172-171 [תשס"ו]), עמ' 150-156.
- עזריהו תשע"ב
 מ' עזריהו, על שם: היסטוריה ופוליטיקה של שמות רחובות
 בישראל, ירושלים תשע"ב.
- עזריהו, תשע"ח
 מ' עזריהו, "שני פנים לזיכרון: אנדרטאות מלחמת ששת
 הימים בירושלים 1967-1970", מ' עזריהו (עורך), מיצוב הזיכרון:
 אסופת מחקרים א, חיפה תשע"ח, עמ' 203-218.
- קמארה, תשנ"ב
 א' קמארה, "לוחמת טנקים בירושלים", מערכות 325 (תשנ"ב),
 עמ' 24-29.
- קמחי תשמ"ו
 י' קמחי, "התפתחותה של ירושלים בשנים 1967-1984", א' שילר
 (עורך), ירושלים כעיר שחוברה לה יחדיו (אריאל 44-45
 [תשמ"ו]), עמ' 57-91.
- רוזנסון ושפנייר, תשע"ג
 י' רוזנסון וי' שפנייר, "ירושלים - הראל" סביב לך, הנצחת
 חטיבת הראל בפרוזדור ירושלים ובמרחב יהודה", מחקר
 יהודה ושומרון כב (תשע"ג), עמ' 181-203.
- רוזנסון ושפנייר, תשע"ה
 י' רוזנסון וי' שפנייר, "שוב נשוב אליו: על קורותיה וסמליותה
 של אנדרטת הראל בגבעת הרדאר", קתדרה 153 (תשע"ה),
 עמ' 125-156.
- רמון, תשס"ג
 א' רמון, עיר בסבך: ירושלים בת זמננו, ירושלים תשס"ג.
- שמיר, תשנ"ז
 א' שמיר, הנצחה וזיכרון, תל אביב תשנ"ז.
- שמיר, תשס"ד
 א' שמיר, לבל יהיו כלא היו, תל אביב תשס"ד.
- שמיר, תשס"ו
 א' שמיר, "אנדרטאות בישראל, דברי מבוא", א' שילר וג' ברקאי
 (עורכים), "ובדמם הבוקר יעלה": זיכרון והנצחה בישראל
 אריאל 172-171 [תשס"ו], עמ' 134-139.
- שמיר, תשס"ט
 א' שמיר, "אנדרטאות וציוני זיכרון משנים מקום", י' רוזנסון
 וע' ישראלי (עורכים), חיל ברוח, תל אביב תשס"ט,
 עמ' 250-277.
- שפנייר, תשס"ה
 י' שפנייר, פסגת זאב, ירושלים תשס"ה.